KİLİSE VE MEKTEPLER MESELESİ EKSENİNDE RUM PATRİKHANESİ'NİN MİLLİ MECLİS OLUŞTURMA ÇABALARI (1908-1910)

Öğr. Gör. Dr. Çağıl SAGUN*

Öz

19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, yaptığı ıslahatlar ve kanunlaştırma çalışmalarıyla Osmanlı milletini oluşturan unsurlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldırarak, modern bir vatandaş kimliği ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Osmanlı aydınları tarafından "ittihad-ı anasır" olarak da adlandırılan bu hareket, gayrimüslimlerin ülkeden kopuşunu engellemek için vazgeçilmez bir politika olarak görülmüştür. II. Meşrutiyetin ilanından sonra "ittihad-ı anasır" ideolojisi neredeyse herkesin dilinde yer etmiş bir kavramdır. Ancak zamanla bu kavrama atfedilen anlamın aynı şekilde olmadığı anlaşılmadığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Osmanlı Rumları tarafından bu ideoloji adeta bir "Türkleştirme çabası" olarak görülmüştür. Bu bağlamda II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı hükümeti ile Osmanlı Rumlarının karşı karşıya gelmesine neden olan gelişme ise Kilise ve Mektepler Kanunu olmuştur. Patrikhane bu kanunun çıkarılmasının ve uygulanmasının karşısında yer almış, Rum basını da Patrikhanenin bu muhalif tutumunu desteklemiştir. Rum mebuslar, bu kanun tasarısının tartışılması sırasında tasarıya karşı etkin bir muhalefet sergilemişlerdir. Rum mebuslar bu tutumlarıyla Meclis-i Mebusan'daki en aktif grubu oluşturmuş ve adeta siyasetin gündemini etkilemişlerdir. Kilise ve Mektepler Meselesi tartışmaları başından sonuna uzun soluklu ve çok yönlü olarak ilerlemiş, muhalif tepkilerin önü alınamamıştır. Kanunun kabulü üzerine Rum Patrikhanesi'nin milli bir meclis toplama girişimi konuyu daha girift bir hale getirmiş, meseleyi uluslararası bir boyuta taşıma amacını da içermiştir. Osmanlı Rumlarının bu tutum ve politikası, İttihatçılar tarafından "hükümet içinde hükümet olma" ve "Yunanlılaştırma politikasının bir devamı" olarak nitelenmiştir. Bu makale de öncelikle Kilise ve Mektepler Meselesinin tarihsel gelişimi kısaca ele alınmış ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu meselenin çözüme kavuşması sırasında karşılaşılan sorunlar ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle özellikle Patrikhanenin milli bir meclis oluşturma gayretleri ve ortaya koyduğu muhalif tutum, Türkçe ve Rumca basın takip edilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilise ve Mektepler Meselesi, Osmanlı Rumları, Rum Patrikhanesi

THE EFFORTS OF THE GREEK PATRIARCHATE TO FORM THE NATIONAL ASSEMBLY ON THE AXIS OF THE CHURCH AND SCHOOLS ISSUE (1908-1910)

Abstract

Since the 19th century, the Ottoman Empire has tried to reveal a modern citizen identity by eliminating the differences between the elements that make up the Ottoman nation with its reformis and codification efforts. This movement, also called "ittihad-ı anasır" by Ottoman intellectuals, was seen as an indispensable policy to prevent non-Muslims from leaving the country. After the proclamation of the II.Constitutional Monarchy, the ideology of "ittihad-ı anasır" is a concept that has been on the tongues of almost everyone. However, over time, it began to emerge that it was not understood that the meaning attributed to this concept was not the same. Especially by the Ottoman Greeks, this ideology was seen as a

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, pyonter@anadolu.edu.tr, Orcid ID: 000-0002-9114-141X.

"Turkification effort". In this context, II. The development that led to the confrontation between the Ottoman government and the Ottoman Greeks during the Second Constitutional Era was the Law on Churches and Schools. The Patriarchate stood against the enactment and implementation of this law, and the Greek press supported this oppositional attitude of the Patriarchate. During the discussion of this bill, the Greek deputies displayed an active opposition to it. With these actions, the Greek deputies formed the most active group in the Parliament and even influenced the agenda of politics. The Church and Schools Issue has progressed from beginning to end in a very long-term and multi-faceted manner and opposition reactions could not be prevented. Upon the adoption of the law, the Greek Patriarchate's attempt to convene a national assembly made the issue more complex and included the aim of bringing the issue to an international dimension. This attitude and policy of the Ottoman Greeks was described by the Unionists as "being a government within the government" and "a continuation of the Greekization policy". In this article, first of all, the historical development of the Church and Schools Issue is briefly adressed and with the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the problems encountered during the resolution of this issue were tried to be outlined. From this point forth, the Patriarchate's attempt to convene the national assembly and its oppositional attitude have been examined by following the Turkish and Greek press.

Keywords: Church and Schools Issue, Ottoman Greeks, Greek Patriarchate

Giriş

Osmanlı *millet sistemine* göre imparatorlukta Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç millet bulunuyordu. Her millet birer din adamı olan kendi önderleri aracılığıyla Patrikhane'ye bağlı bir dizi etnik ve dil grubundan oluşmaktaydı. Rum milleti, Rumların yanı sıra Ortodoks Hıristiyan olan tüm Sırp, Romen, Bulgar, Ulah, Arnavut ve Arapları kapsamaktaydı. Bu Ortodoks Hıristiyan cemaat yüzyıllardır Rumların yönetimindeki Fener Rum-Ortodoks Patrikhanesi tarafından idare olunmaktaydı (Karpat 2004: 72-73; Clogg 1982: 185).

19. Yüzyıldan itibaren milli ve etnik kimlikler ön plana çıkarak Osmanlı milletini oluşturan anasır-ı muhtelife[1] kendilerini Bulgar, Sırp, Rum ve Ulah olarak görmeye başlamıştır (Arslan 2003: 2-16). Balkanlar'da milliyetçilik akımının etkisiyle faaliyete geçen dernek, komite veya çeteler için kendi halklarını ortak bir amaç doğrultusunda örgütlemek amacıyla okullar ve kiliseler önemli yerlerdi. Çünkü milliyetçi akımların hedeflerine uygun bir şekilde eğitilmeye ve yönlendirilmeye en uygun yaştaki insanlar okullardaki çocuklar ve gençlerdi. Kiliseler ise hem inanç bağlamında ortak noktası olan insanları bir araya toplamak hem de propaganda çalışmaları için uygundu. Bu nedenle Rumeli'deki okul ve kiliseler adeta ayrılıkçı propaganda çalışmalarının yürütüldüğü ideolojik birer savaş alanına dönmüştür (Uzer 1993: 83). Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayrimüslim Osmanlı unsurları arasında gelişen milliyetçilik akımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan Kilise ve Mektepler Meselesi, Rumeli'deki ana çatışma konularının başında yer almıştır.

Bu çatışmanın ana aktörleri ise Rumlar ve Bulgarlar olmuştur. Çünkü yüzyıllardır Rumların yönetimindeki Fener Patrikhanesine bağlı olan ve Rum milleti içinde yer alan Bulgarlar arasında ve Bulgaristan'da, 18. ve 19. Yüzyıllarda bir burjuva sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır. Milliyetçi akımların tesiriyle hızla gelişen bu sınıf, bağımsız milli kiliselerini kurarak önce Rum hâkimiyetinden kurtulmak daha sonra ise siyasi birliklerini sağlamak amacıyla mücadeleye girişmiştir (Bozkurt 1993: 101).

Bu maksatla ilk olarak 1848'de İstanbul'daki Bulgarlar kendilerine ait bir papaz evi açmak için Babıâli'ye başvurarak müsaade istemişler ve Babıâli de bu talebi olumlu karşılayarak Fener'de bir papaz evi yapımına izin vermiştir (İnalcık 1943). Ayrıca Bulgar burjuva sınıfı, Rum

[1] Zimmi, müstemen ve Araplar.

Patrikhanesi'nden Bulgarların ibadetlerini Bulgarca yapmalarını ve okullarında da ders dili olarak Bulgarcanın okutulmasını istemişlerdir. Ancak Rum Patrikhanesi, Ortodokslar üzerindeki hâkimiyetini kaybetmek istemediği için Bulgarların bu isteklerine olumsuz yanıt vermiştir. Bulgarlar isteklerinden vazgeçmeyerek mücadelelerini sürdürmüşler ve nihayetinde 11 Mart 1870'te Osmanlı Devleti, Bulgar Eksarhlığı'nın (Otosefal[2] Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin resmi adıdır. Bulgar ruhani liderinin bulunduğu Fener'deki yer ise Eksarhâne olarak anılmaktadır) kuruluşunu bir fermanla ilan etmiştir. Böylece Bulgarlar, bağımsız bir dinsel yönetim merkezine kavuşmuştur (Adanır 1996: 41, 61-78; Adanır 2008: 40-41). Bu gelişme karşısında Rum Patrikhanesi'nde toplanan bir dini mecliste Rum Patriği, mezhep işlerine Babıâli'nin karışamayacağını belirterek Bulgarların şizmatik (dinin aslından ayrılmış, dinden sapmış) olduğunu ilan etmiş[3] ve Bulgar Eksarhlığı'nı tanımamıştır (Bozkurt 1993: 102). 1870 tarihli ferman ile Makedonya adeta Ortodoks mezhebine bağlı iki kilise arasında hakimiyet mücadelesinin sahnelendiği bir çatışma sahası haline gelmiştir (Kerimoğlu 2007: 5-6).

Bu çalışmanın ana amacı özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren şiddetini arttıran Kilise ve Mektepler Meselesinin Osmanlı Rumları tarafından ne gibi etkiler oluşturduğu, nasıl karşılandığını ortaya koymak ve nihayetinde Rum Patrikhanesi'ni milli bir meclis oluşturmaya sevk eden saikleri incelemektir. Bu maksatla başta Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Arşivi olmak üzere önemli arşiv ve kütüphanelerden istifade edilmiş, döneme ve konuya ilişkin çok sayıda belge incelenmiştir. Bunun yanı sıra çok sayıda Osmanlıca gazete/mecmua ile düsturlar ve II. Meşrutiyet dönemi meclis zabıtları detaylı bir şekilde taranmış, konunun kuramsal çerçevesini oluşturacak telif eserlerden istifade edilmiştir.

1. Makedonya Sorunu Özelinde Kilise ve Mektepler Meselesinin Gelişimi

Osmanlı Devleti, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerine saygı gösterdiğini duyurdu. Ancak gayrimüslimlerin istedikleri artık yeni haklar veya eşitlik değil, milli devletlerini kurmaktı. Bu isteğin artık kendini açıkça göstermeye başladığı ilk hareketler, 1809 Karayorgi, 1821 Mora İsyanları ile başlamış ve ardı kesilmeyen bir isyanlar dönemini başlatmıştır (Bozkurt 1993: 101). Osmanlı Devleti'nin, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerini tanıdığını ve saygı gösterdiğini ilan etmesi dahi bu milliyetçi-ayrılıkçı isyan dalgasına engel olamamıştır. Öyle ki Osmanlı millet sistemini oluşturan gayrimüslimlerin istedikleri artık yeni haklar veya eşitlik değil, milli devletlerini kurmaktı. Balkanlar'da hızla yayılan milliyetçilik akımlarının etkisiyle faaliyete geçen dernek, komite veya çeteler için kendi halklarını ortak bir amaç doğrultusunda örgütlemek amacıyla konuşlanabilecekleri en uygun mekanlar okullar ve kiliselerdi (Uzer 1993: 83). Bu durum Kilise ve Mektepler Meselesinin ana kaynağını oluşturmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Makedonya tabiri çok kullanılan bir terim değildi. Bu kelime Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlı milletler tarafından ortaya atılmıştır (Armaoğlu 1997: 567). Makedonya Sorunu tabiri ise adı belirtilmemekle beraber ilk kez 1876'da İstanbul Konferansı'nda

---

[2] Otosefal, Ortodoksluk'ta kendilerine ait bir baş tarafından yönetilen ve kendi kendilerine başpiskopos/metropolit tayin eden Ortodoks kiliselerine ve Doğu Ortodoks Kilisesi'ne verilen addır. Ortodoks kiliselerin çoğu bu gruba dâhildir. Otosefal kiliseler bağımsız ve otonomdurlar, diğer bir ifadeyle tamamen hürdürler.

[3] Rum Patriği Meclis-i Ayan'a "Rumların hakları ve Bulgarların şizmatik olarak ilanının hükümet tarafından tasdikine ilişkin dilekçesi, meclisin mezhep işleriyle uğraşmayacağı gerekçesiyle reddedilmiştir." Bk. **MAZC**, D.1, İS., 2, C. 1, İ. 13, (24 Teşrinisani 1325), s. 110; **MAZC**, D. 1, İS., 2, C.1, İ. 13, (10 Kanunuevvel 1325), s. 260; "Kiliseler Meselesi", **İttihad**, No: 106, 27 Ağustos 1325, s. 1.

ortaya konmuştur. Bu konferans beraberinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına gerekçe oluşturmuştur (Aybars 1983: 107). Nitekim Makedonya Sorunu, Balkan uluslarının Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verdikleri bağımsızlık savaşları zincirinin ana halkasıdır. Bu nedenle Babıali'nin emperyalist güçlerden bağımsız bir Makedonya politikası uygulamasına imkân yoktu (Saatçı 1998: 9; Tunalı Hilmi 1326: 12-37). Avusturya ve Rusya'nın Makedonya konusunda 1897'de yaptıkları gizli anlaşma ile Makedonya pay edilmişti (MMZC, D.1, c.1: 371; Sait Paşa 1928: 205). Bu tarih daha sonra Makedonya Sorununun başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonunda Berlin Antlaşması ile bir Bulgar Prensliğinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesi, Osmanlı'ya karşı girişmiş oldukları mücadelede Makedonya'daki örgütlere meşru bir dayanak noktası veriyordu (Bulgarian Academy of Science 1978: 420-422). Berlin Antlaşmasına göre Osmanlı Devleti Balkanlarda yaşayan halkların durumunu iyileştirmek zorundaydı (Tokay 1995: 25). Bu tarihten itibaren artık, Makedonya'yı Trakya'yla birlikte Osmanlı egemenliğinden kurtarmak Bulgar Prensliği için ulusal bir görev halini almış ve 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinden sonra Makedonya'da kilise mücadelesi daha da şiddetlenmiş ve her iki taraf arasında örgütlü çete faaliyetleri başlamıştır (Hacısalihoğlu 2008: 100-111; Aram 1975: 82-87).

Makedonya'da yaşayan Bulgarlar, Rumlar, Arnavutlar ve Sırplar ayrı ayrı komiteler kurmuştur. Ama bunlar içinde en aktifi Bulgar komiteleri olmuştur (Adanır 1996: 125-271). Bulgar ordusu subayları komutasındaki bu çeteler, kısa süreli ama etkisi büyük olan isyanlar çıkartarak; Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek, Babıali'ye gözdağı vererek kilise ve eğitim alanında yeni birtakım ödünler koparmayı planlamaktaydı. Manastır vilayetlerindeki Yunan çeteleri de Bulgar çetelerini gölgede bırakan yöntemlerle, Makedonya'yı on yıl içinde gerçekleşeceğini düşündükleri Yunan işgaline hazırlamaya koyulmuşlardı (Aybars 1983: 109-110). 1895'ten sonra Ermeni olaylarının da başlaması ve bu olayların Batı'da ve özellikle İngiltere'de uyandırdığı tepkiler Makedonya'daki Bulgar milletini daha da umutlandırmıştı (Adanır 1996: 16). 1905'ten sonra Sırp çeteleri de eyleme geçmiştir. Sırplar da Bulgar örgütlerini zayıflatarak, Makedonya'da bir Sırp nüfuz bölgesi oluşturmak istiyorlardı (Aybars 1983: 109-110). Sonuç olarak çetecilik faaliyetleri Makedonya'yı adeta bir *barut fıçısı* haline dönüştürmüştür (Tunaya 2005: 535).

Makedonya Meselesi özelinde, kilise ve mektepler üzerinden yürütülen bu üstünlük mücadelesi, Bulgar ve Yunan devletleri tarafından da destek görmekteydi. Her ikisi de bu bölgenin kendilerine ait olması gerektiğini ileri sürüyor ve birtakım iddialar ileri sürüyorlardı (Tunalı Hilmi 1326: 38-41). Fakat Bulgar çetelerinin bölgedeki yoğun faaliyetleri nedeniyle, bu süreçte Osmanlı hükümeti Yunanistan ile ilişkilerini daha ılımlı tutmaya yönelik bir politika izlemek zorunda kalmıştır (Şıvgın 1996: 1-2). Hatta bu tarihten sonra Bulgar komiteleri ile savaşmak için Rum çeteleri yanında, Sırp ve Ulah çeteleri de eklenmiştir. Böylece her milletin çeteleri Ortodoks halk üzerinde baskı kurarak, Hıristiyan halkın bağlı bulunduğu din ve eğitim merkezini değiştirmeye çalışmıştır (Tokay 1995: 41-48). Öyle ki Makedonya adım adım yabancı kontrolüne girerken burada yaşayan milletlerden her biri kendi milletlerinin çoğunlukta olduklarını ispat etmek için çeşitli yollara başvurur hale gelmiş; çeteler, kiliseler, öğretmenler… hepsi bu amaç için uğraşır olmuştur (Şıvgın 1996: 251).

Çetelerin yoğun faaliyetleri sonucunda Makedonya'da ilk büyük isyan 1902 Eylül'ünde patlak vermiştir (Bayur 1991: 167). Bulgarlar tarafından 1902'de çıkartılan Cuma İsyanı, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu önlemler sayesinde kısa sürede bastırılmıştır (Adanır 1996: 163). Avrupa Devletleri bu olayı fırsat bilerek, Osmanlı Devleti'ne Makedonya'da ıslahat yapması için

baskı yapmaya başlamış ve bunun üzerine Osmanlı Devleti, 27 Kasım 1902 tarihinde "Rumeli Vilayeti Hakkında Talimat" başlığı altında bir ıslahat programı hazırlamıştır (Karal 1999: 157). Aynı zamanda bu ıslahat programını yürütmek ve uygulamak amacıyla, 8 Aralık 1902 yılında Hüseyin Hilmi Paşa da bölgeye müfettiş olarak atanmıştır (Bayur 1991: 167).

Osmanlı idaresince, Bulgarların bölgeyi Bulgaristan ile birleştirme çabası içinde olduğunu düşünülmekteydi. Bu nedenle Hilmi Paşa Makedonya'da halkın, Ekserhaneye geçmesine izin vermemiş ve birçok Bulgar okul ve kiliselerini kapattırmıştır. Ayrıca Paşa, Bulgaristan'dan gelen din adamları ve öğretmenleri geri yollama kararı alıp bu görevlilerin İstanbul'dan gelmesi için emir vermiştir (Tokay 1999: 324-325). Ancak ıslahat programından sonra olaylar durulacağı yerde daha da artmıştır. Çeteler, Makedonya'da asayiş olmadığına ve Avrupa'nın müdahalesine ne kadar ihtiyaç olduğunu gösterebilmek için 1903 baharından itibaren terör olaylarını daha da şiddetlendirmiştir. Makedonya'nın muhtariyeti için genel bir ayaklanma planlanıyordu. Ayaklanma, Bulgar komitesinin 1903 Mart'ında Koste Delçef'in Drama yakınında bir tren köprüsünü patlatmasıyla alevlendi. Bunu daha birçok tedhiş olayları izledi. Nihayet uzun süredir hazırlıkları yapılan isyan, 20 Temmuz 1903 yılında çıktı; İllinden İsyanı (Karacan1934: 54-69).

Bu isyanı bastırmak için hükümet aylarca yoğun bir çaba harcamış ve isyan tam 3,5 ayda bastırılabilmiştir. Fakat ayaklanmacılar, bu isyan ile Osmanlı yönetimine karşı halk kitlelerini birleştirmeyi başaramamış, daha da önemlisi Bulgaristan Prensliğinin umulan müdahalesi gerçekleşmemiştir (Adanır 1996: 51-53). Ama ayaklanma, Makedonya kurtuluş hareketi tarihinde bir doruk ve dönüm noktası oldu. Bu ayaklanmadan sonra Avrupa devletleri tarafından hazırlanan "Mürszteg Tasarısı", Osmanlı Devleti tarafından kabul edilip, uygulanmak zorunda kalmıştır (Adanır 1996: 216-217; Tuncer 2010: 76-79; Karal 1999: 159.). Fakat bu tasarının uygulanması da Bulgarlar ile Rumlar arasındaki sorunun çözümünde yeterli olmamıştır (Armaoğlu 1997: 574-577). Çünkü İllinden Ayaklanmasından sonra en azından Avrupalı devletlerin desteği ile özerklik statüsü kazanacaklarına inanan Bulgarlar, tasarıdan memnun kalmadığı gibi ayaklanma, halkın Bulgar hareketine olan desteğinin de azalmasına sebep olmuştur (Tokay 1999: 323; Uzer 1993: 83).

1905 yılına gelindiğinde Rum çeteler neredeyse Bulgar çeteleriyle boy ölçüşecek duruma gelmişlerdi. Rum çeteleri de aynı Bulgar çetelerinin uyguladığı taktikleri kullanıyor, Bulgar köylerine giderek onları Ekserhaneden Patrikhaneye geçirmek için şiddet yollarını kullanıyorlardı. Rum çeteleri de Bulgar çeteleri gibi dış destekli yürüyordu. Bulgarlar nasıl Bulgaristan'dan destekliyse, Rum çeteleri de Yunanistan destekliydi. Hatta bir Rum çetesinin reisi bizzat Yunan ordusuna mensup bir miralaydı (Şıvgın 1996: 256). Makedonya'da 1906'da Bulgar, Sırp ve Yunan kiliseleri arasındaki rekabet hız kazanmıştır. Bunun sonucu olarak Aralık 1906'da Avusturya ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti'nde uygulanması için adli reform hazırlanmaya başlanmış ve 1907 yılında Osmanlı hükümetine sunulmuştur. Bu tasarı, Osmanlı adli sistemi üzerinde Avrupa kontrolünün kesinlikle kabul edilemez olduğunu ifade edilerek Osmanlı idaresince kabul görmemiştir. Bunun üzerine yapılan görüşmeler sonucu İngiltere'nin karşı koymasına rağmen Babıali tarafından hazırlanan reform planı kabul edilmiştir (Mazliyah 1325: 3; Şıvgın 1996: 264-265). Tüm çabalara rağmen 1908 yılına gelindiğinde Makedonya'da yaşanan olayların ardı arkası kesilmemekte, Avrupalı devletler ise Makedonya için sürekli yeni ıslahat projeleri sunmakta, çete faaliyetleri de tüm hızıyla devam etmekteydi.

2. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Kilise ve Mektepler Meselesi

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Makedonya'da olaylar biraz yatışmış gibi görünse hatta çeteler silahlarını bırakmaya başlasalar da bir süre sonra karışıklıklar tekrar başladı. Ortodoks topluluklar arasındaki görünüşte dinsel, ancak gerçekte ulusal nedenlerden kaynaklanan bu mücadele, bir Osmanlı birliği oluşturmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti için de bir an önce çözümlenmesi gereken bir sorundu. Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslim toplumlar içinde en fazla nüfuza sahip olan Rum milletinin, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılara temkinli yaklaşmasının nedenlerinden biri ayrıcalıklarını ve Makedonya'da Bulgarlara karşı avantajlı durumlarını koruyabilmekti (Işıksal 1971: 13-19; Çakmak 2010: 3-5). Bu nedenle Rum milleti Yunan hükümeti ve Patrikhane'nin etkisi altında İttihatçılara ve yeniliklere tepkili ve mesafeli yaklaşmışlardır (Yusuf 2010: 82-114).

II. Meşrutiyetin ilanı ile Makedonya Meselesi Osmanlı basının da en önemli konusu haline gelmiş, Türkçe basın Makedonya Meselesini tarihsel yönleriyle okuyucuyla buluşturmuştur. II. Meşrutiyetin her tarafta estirdiği olumlu hava Makedonya konusunda da kendisini göstermiş, Türk basını hükümetin bu konuyu çözümleyeceğine olan güvenini açıkça ortaya koymuş ve Osmanlı birliğini vurgulayan yazılar kaleme almıştır. Basın konuyu ruhani değil, sosyal bir mesele olarak ele almış ve bu süreçte Rum ve Bulgarlar arasında barışın sağlanmasının en önemli sorun olduğunu vurgulamışlardır (Şura-yı Ümmet, 10 Mart 1910; Tanin, 2 Temmuz 1909; Tanin, 27 Ağustos 1909).

Rumca basın ise kiliseler meselesini, Patrikhanenin sahip olduğu imtiyazların ihlal edilmesi olarak değerlendirmiştir (İkdam, 12 Ocak 1911). Örneğin meşrutiyet henüz ilan edilmişken Patrik imtiyazlar konusunu gündeme taşımış ve Patrikhanenin asırlardan beri sahip olduğu ayrıcalıklarından özellikle de "Memalik-i Osmaniye'deki mevcudiyeti milliyemizi ve binaenaleyh istiklali maarifimizi tedvir eden hususatın bir noktasının bile tadilini" hiçbir vakit kabul etmeyeceğini net olarak ifade etmiştir (Tanin, 13 Haziran 1909). Patrik Yuvakim'in verdiği demeçlerde en çok üzerinde durduğu nokta; Rum cemaatine ait olan kilise ve mekteplerin Rumlardan alınıp, Bulgarlara verilmesinin eski fermanlara aykırı olduğu noktasıdır. Patrik, ayrıca hükümetin Rumların aleyhine ve Bulgarların lehine siyaset izlediği vurgusunu da sıklıkla tekrarlamıştır (Sabah, 7 Temmuz 1910). Yine II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Rum Patrikhanesi tarafından hükümete verilen bir takrirde: Bulgarlar tarafından el konulan Rum kilise ve mektepler hakkında 1903 senesi statükosunun korunması ve bu tarihten sonra el konulan mekânların Rumlara geri verilmesi yer almıştır (Yalçın 1936: 350).

Dâhiliye Nezaretine, Bulgarlar sürekli olarak ibadethane isteklerini iletmişlerdir. Hatta Bulgar komitacı Sandanski de kiliseler meselesi konusunda Meclis-i Mebusan'a gelip Bulgar mebuslardan Dalçef ve Pançederof ile görüşmelerde bulunmuştur (BOA, DH.EUM.KADC.: 15/8). Dâhiliye Nezareti, Bulgarların bu ibadethane istekleri karşısında kiliseler meselesinin mecliste müzakere edildiğini, henüz bir karara varılmadığını, şu an hali hazırın devam etmesini ve Bulgar cemaatinin ibadethane eksiklikleri olduğunu, bunun geçici surette çözümlenmesi gerektiği ile ilgili idarelerine bilgi vermiştir (BOA, DH.MKT.: 2724/60).

Dâhiliye Nezareti'nin açıklamalarına rağmen, Bulgar köylerinden kiliseler ve mektepler sorununun bir an önce halledilmesi isteğini içeren çeşitli telgraflar daha da sıklaşmıştır. Makedonya'daki Bulgar topluluklarından da çeşitli telgraflar gönderilmiştir. Telgraflarda, kilise inşası için para isteği; mekteplerin yetersizliği ve kiliselerin Rumlar tarafından ilhak edildiği; kiliselerin Sırp ve Bulgarlar tarafından kullanılış sırası ve zamanı konusunda sıkıntılar yaşandığı; kiliselerin zorla Rumların ve Sırpların eline geçtiğine dair şikâyetler yer almıştır. Telgraflar da ayrıca, Bulgarlar tarafından yapılmasına rağmen, Rumlara verilen kiliselerin tekrar istenmesi,

nüfus yoğunluğuna göre kiliselerin paylaştırılmadığına dair şikâyetler de yer almaktadır. Bütün telgraflar, yöre halkının nüfus oranı ile başlamakta ve şöyle devam etmektedir: "Büyükbabalarımızdan ve büyük büyükbabalarımızdan bize kalan kilise ve okulun, büyük çoğunluk biz olduğumuz için, geri verilmesini için ricada bulunuyoruz. … İnsanların haklarını ve özgürlüğünü korumaya yetkili olan parlamentoya güveniyor ve bu sorunun adil bir şekilde çözümünü naçizane bekliyoruz" istekleriyle bitmiştir (Bulgarian Academy of Science 1978: 111).

Bazı Rum aydınları, sözü geçen imtiyazların Rum Patrikhanesine Sultan Fatih tarafından verilmediğini; bu hakların önceden beri İslam dünyasında olduğunu yazarken (Tanin, 20 Haziran 1909), bazıları da bu hakların Sultan Fatih tarafından kendilerine tanındığını ispata çalışmışlardır (İstanbul Gazetesi, 1 Ağustos 1910). Örneğin Patrikhanenin resmi yayın organı Kilise Gerçeği Gazetesi, imtiyazlar konusunun bazı noktalarına açıklık getirmek gerektiği düşüncesiyle konuyu enine boyuna incelemiştir. Gazete, yazısında Hıristiyanlık dininin temel değerlerine karşı İslam Devletleri'nin gösterdiği titizliğin asırlardan beri devam ettiğini, çeşitli liderlerin hattı hümayunları, ahitnameleri, tüzük ve yönetmelikleriyle korunduğunu vurgulamış ve bundan kuşkusu olanları, kilise statüsünün uluslararası denilen geçerliliğinin kutsallığını kuşku ile karşılayanlar olduğunu yazmıştır (İstanbul Gazetesi, 7 Ekim 1909). Rum basını, kilise imtiyazlarının tayin edildiği resmi ve tarihi evrakları açıklama gerekliliği duymuş, sözü edilen imtiyazın onaylandığı 17 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Hatt-ı Hümayun'un maddeleri gösterilmiştir. Bu hattın hem din hem de eğitim alanında gayrimüslimlere tanınan hakları içerdiği ve dönemin hükümeti tarafından da uygulandığı belirtilmiştir (Anadolu'da Neologos, 15 Şubat 1910). Patrikhanenin sürekli olarak Sultan Fatih'in verdiği imtiyazlardan söz etmesi sadece Rumca basından değil Türkçe basından da birçok yazarı bu konuda açıklama yapmaya sevk etmiştir. Örneğin Ahmet Rasim, "İttihad-ı Anasır" başlığı altında kaleme aldığı yazısında, Sultan Fatih gibi bir sultanın böyle bir imtiyaz veremeyeceğini tarihsel belgelerle açıklamaya çalışmıştır (Sabah, 20 Ağustos 1910).

Bu süreçte Patrikhane beratla sahip olduğunu iddia ettiği ayrıcalıklarının gasp edildiğine dair Rumca basınını da kullanarak, bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Hükümet ise patrikhanenin bu tavrına karşılık, uygulamaların meşruti sistemin gereği olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu konuda İttihatçı basın ve Rum basını arasında söz düelloları çok şiddetli bir hal almış, neredeyse Türkçe basında her gün Patrikhane ile ilgili bir habere rastlamak mümkündür (Şura-yı Ümmet, 21 Kasım 1908; Şura-yı Ümmet, 24 Kasım 1908).

Yabancı basın da konuya hayli ilgi göstermiş, hatta Patrik ile mülakatlarda bulunmuşlardır. Bu mülakatlarda, Patrik yine aynı tarzda imtiyazları savunan demeçler vermiştir. Avrupa basını, mecliste görüşülmeye başlayan kanunların hiçbirinin Türkiye'de yaşayan hiçbir ahaliyi rencide etmediğini, kiliseler ve mektepler meselesinin Rumlar tarafından, Patrikhane'nin haklarına tecavüz olarak görüldüğünü, özellikle Rum mebusların bu iki kanuna karşı itirazlarının çok yoğun olduğunu belirtmiştir. Avrupa basını ayrıca, Rum mebusların bu kanunlara itirazlarına neden olarak, yeni hükümetin gayrimüslimlerin haklarını elinden almak ve Türkleştirmek amacıyla yapıldığı düşüncesinden kaynaklandığını iddia etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 3 Temmuz 1909).

Rumca basın tarafından sürekli olarak, Bulgarların hükümet tarafından korunduğu iddiası ileri sürülmüştür. II. Meşrutiyetin ilanı ve beraberinde Meclis-i Mebusanın açılmasıyla meclise, Bulgar ve Rumlar arasındaki itilaflar nedeniyle gayrimüslim mebuslara çeşitli şikâyet mektupları gönderilmeye de başlanmıştır. Bu telgraflarda da yine hükümetin, Osmanlı milletleri arasında eşit muamelede bulunmadığına dair imalar yer almıştır (BOA, DH.MKT.: 2775/17). Rumlar, Rum Patrikhanesine; hükümetin, Bulgar ve Sırplara daha yardımsever hareket ettiğini, Rumlara karşı

ayrıcalık yapıldığına dair şikayetler içeren telgraflar göndermişlerdir. Patrikhane de bu şikâyetleri bir takrir ile Bab-ı Ali'ye takdim etmiştir (İkdam, 25 Eylül 1909). Buna karşılık Türkçe basın ise hükümetin uygulamalarında herhangi bir ayrımcılık olmadığı tezini gazetelerinde işlemiştir (Sabah, 1 Temmuz 1910).

Osmanlı Bulgarları da Rum basınının ayrımcılık iddialarına karşı çıkmış, hatta karşı tez oluşturmuşlardır. Yine Bulgarlar, Rum kiliselerinin Bulgarlar tarafından ilhak edildiğine dair haberlere karşılık basına verdikleri açıklamalarda; Bulgarların, Ortodoks kilisesinden ayrı bir dini cemaat oluşturduklarını ve alınan kiliselerin ahalisinin Rum olmayıp istibdat döneminde mecburiyetten Patrikhaneye geçen Bulgarlar olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır (Konstitoutsionna Zarya Gazetesi, 26 Kasım 1908). Rum basını da Bulgarların bu iddialarına karşılık, bu iddiaların tam tersi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Hatta Rumlar tarafından Makedonya Meselesi "Gordion'un kör düğümü" olarak isimlendirilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu konuda uyguladığı politikanın kendi programları ile çeliştiğini, uygulamaların adaletsiz olduğunu, cemiyetin yapıcı olmadığını ve hatta Yunan asıllı olanların aksine Bulgarlara fevkalade bir sevecenlik gösterildiğini ileri sürmüşlerdir (Tahidramos, 8 Haziran 1909; Tahidramos, 25 Haziran 1909).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Kilise ve Mektepler Meselesi özelinde Rum ve Bulgar arasında uzun süredir devam etmekte olan sürtüşmeler durmamıştır. Hükümet önce Çeteler Meselesini daha sonra da Kilise ve Mektepler Meselesini çözmeye yönelik bir plan yapmış, bu sayede bölgede asayişi sağlayabileceğini düşünmüştür. Bu süreçte gerek hükümet ve gerekse hükümet yanlısı basın, bu iki milletin arasındaki husumetin giderilebileceğine dönük olumlu tutumunu sürdürmüş ve *kardeşliğin* Meşrutiyetin en önemli maddesi olduğunu sürekli hatırlatmıştır (Tanin, 27 Ağustos 1909; Sabah, 25 Şubat 1910; Şura-yı Ümmet, 10 Mart 1910).

Osmanlı hükümeti, Makedonya'nın vaziyetine tamamen hâkim olabilmek için Çeteler Kanununu çıkarmıştı (Kocabaş 2000: 84). Bu kanunun amacı; çeteleri ortadan kaldırmak dışında, halkın elindeki silahları da toplamayı amaçlamaktaydı (Karal 1999: 136). Fakat kanunun uygulanmaya başlamasıyla kıyamet kopmuş, herkesin çeşitli şekillerde bu kanunun uygulanması ile ilgili şikâyetleri birbirini izlemiştir. Kanunun bazı yerlerde özellikle Manastır gibi yeterli kuvvet olmadığı yerlerde uygulanamaması hükümete olan güvenin de sarsılmasına neden olmuştur. Özellikle Bulgar çeteleri her yerde huzur ve asayişi bozmuştu. Bu süreçte Osmanlı taburlarının çalışmaları ise çete faaliyetlerini sonlandırmaktan ziyade, onların arkasında faydasız yere koşup, yorulmaktan ibaret kalmıştır (Bayur 1991: 47-50). Nitekim Meclis-i Vükela'nın 18 Şubat 1909 tarihli toplantısında da Kilise ve Mektepler Meselesi hakkında Adliye ve Mezahip Nezareti'nden gelen tezkere görüşmeleri sırasında asayiş konusu da gündeme taşınmış ve çeteler konusunda uzun bir tartışma yaşanmış ve takrirler verilmiştir (MMZC, D. 1, İS. 2, C. 2, İ. 41: 330-331; MMZC, D. 1, İS. 2, C. 2, İ. 49: 459-460).

Çeteler Kanunu çıksa da Makedonya'daki komite ve çete faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki hâkimiyetini ve nüfuzunu sarsmaya devam etmiş, Osmanlı Devleti çete faaliyetlerine kalıcı bir çözüm getirememişti (Akşin 2001: 841). Çeteler sorunu Balkan Savaşları sonunda Rumeli topraklarını kaybettiğimiz 1913 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu için sorun olmaya devam edecektir (Tunaya 2005: 524).

Osmanlı hükümetinin Meşrutiyetin ilanından sonra çıkardığı Çeteler Kanunu, kiliseler meselesini daha da alevlendirmiş, bu sorun iyice içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Çünkü kanunun alelacele çıkarılması, uygulayacak asker sayısının yetersizliği, uygulamadaki eksiklikler ve sertlikler çok önemli bir şikâyet konusu olmuş ve bu durum gayrimüslim mebusların da en önemli gündem maddesi haline gelmiştir. Mecliste konuyla ilgili görüşmelerde mebuslar tarafından

hükümete yöneltilen bu eleştirilere karşılık; Hüseyin Hilmi Paşa, Rum çetelerinin Osmanlı birliğini bozduğunu, özellikle Selanik civarındaki köy ve kasabalarda çetelerin halka silah ve para verdiklerini belirterek, uyarı ve birlik çağrısını yinelemiştir (Yeni Gazete, 4 Temmuz 1909).

Bu süreçte Türkçe basın da çeteler ve kiliseler meselesi konusunda Rum Patrikhanesi'nin önemli bir rolü olduğuna dair iddialı yazılar kaleme almıştır (Tanin, 23 Ağustos 1910; Tanin, 24 Ağustos 1910). Bu sırada Makedonya'daki asayiş olayları için Patrik ile Adalet Nazırı bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme de olumlu bir hava estirmiştir (Tahidramos, 1-14 Ekim 1910). Yine Darülfünun'da da Makedonya ile ilgili bir konferans gerçekleştirilmiş ve çeteler ve kiliseler konusu her yönüyle ele alınmış, çözüm önerileri sunulmuştur. Konferansta özellikle çetelerin faaliyetlerinin zararları ortaya konmuştur (İkdam, 1 Ocak 1910).

Rum ve Bulgarların arası Çeteler Kanunu'ndan sonra iyice bozulmuştur. Makedonya'da Rum ve Bulgar unsurlar arasındaki sürtüşmeler devam ederken, gayrimüslim mebuslara gelen şikâyetlerde de artışlar olmuştur (BOA, DH.MKT: 2845/56). Rum mebuslar aynı zamanda konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretine şikâyette de bulunmuşlardır (BOA, DH.MKT: 2756/55). Mecliste de konu sıklıkla Rum mebuslar aracılığıyla gündeme getirilmiştir. Örneğin Serfice Mebusu Boşo, Meclis-i Mebusan'da Çeteler Kanunu'nun uygulamalarıyla ilgili sık sık hükümete ağır eleştiriler yöneltmiştir (MMZC, D.1, C.6, İ.124: 112-113). Yine Bulgar mebuslardan Selanik Mebusu Dimitri Velahof da kendisine Bulgarlar tarafından gönderilen şikâyet mektuplarını meclise iletmiştir (BOA, DH.MKT: 2770/62).

3. Çözüm Arayışları: 3 Temmuz 1910 Tarihli Kilise ve Mektepler Kanunu

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Makedonya Meselesi özelinde çeteler konusu ile Kilise ve Mektepler Sorunu meclisin ilk gündem maddelerinden birini oluşturmuş ve 30 Ocak 1909 tarihinde mebusların Dâhiliye Nezaretine verdikleri takrirlerle Meclis-i Mebusan'da ilk kez masaya yatırılmıştır (MMZC, D. 1, C. 1, İ. 20: 368). Ayrıca Bulgar ve Rumlar arasındaki en önemli sorun olan Kilise ve Mektepler sorununu çözüme kavuşturmak için Meclis-i Vükela'nın 18 Şubat 1909 tarihli toplantısında Kilise ve Mektepler Meselesi hakkında Adliye ve Mezahip Nezareti'nden gelen tezkere görüşülmüş; görüşme neticesinde bir komisyon kurulmasına (Tanin, 27 Ağustos 1909) ve konunun Şura-yı Devlete tebliğine karar verilmiştir (BOA, MV: 124/81). Çalışmalar sonuncunda komisyon, 12 maddelik bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Tasarı, 7 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a gelmiş ve görüşmeler başlamıştır (Tanin, 11 Temmuz 1909). Bu süreçte meclis müzakereleri çeşitli iddialar içeren tartışmalara sahne olmuştur.

Kanun layihası meclise geldiğinde ise konu Rum Patriği tarafından çok sert bir eleştiriye uğramıştır. Rum Patriği, Meclis-i Mebusan'da görüşülmekte olan Kiliseler Kanunu'nun fermanlara ve meşrutiyetin temel esaslarına aykırı olduğunu sürekli bir şekilde dile getirmiştir. Rum Patriğine göre Osmanlı hükümeti, Rumlar ve Bulgarlar arasındaki sorunlarda hep Bulgar tebaasını kayıran bir tarzda hareket etmiştir (Tanin, 3 Eylül 1909). Aynı düşünce meclisteki Rum mebuslar tarafından da sıklıkla işlenmiştir. Bu durum meclisteki Rum mebuslar ile Patrikhane arasındaki sıkı ilişkiyi göstermesi açısından da son derece önemlidir. Patrikhane, Meclis-i Mebusan'da Kiliseler Meselesinin hiç ele alınmaması doğrultusunda Rum mebusları yönlendirmeye çalışmıştır. Fakat Rum mebuslar meselenin boyutları çok geniş olduğundan bunu önleyememişlerdir (Şura-yı Ümmet, 10 Mart 1909).

Kilise kanunu görüşmeleri sırasında, Rum mebusların özellikle Kozmidi'nin kanunu kabul ettirmemek için görüşmeleri uzatması ve işi yokuşa sürdürmesi Türkçe basın tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu mebuslarının kanuna muhalefetin yanında bir de greve gideceklerini açıklamaları ve meclisi terk etmeleri, eleştiri oklarını daha da üzerlerine çekmiştir. Özellikle

Tanin'de yazan Babanzade İsmail Hakkı, Rum mebusların yalnız Rumların değil, Osmanlıların da mebusu olduğunu hatırlatmış ve görevlerinin dışına çıktıklarını yazmıştır. Babanzade yazısında Rum mebusların kanunu protesto etseler de kanunun, hükümet tarafından uygulanacağını ve Makedonya'yı adeta bir kan gölüne döndüren bu sorunun mutlaka çözümleneceğini belirtmiştir. Rum mebuslar daha sonra greve gitmişler ve aynı zamanda da kanunu resmi mercilere protesto etmişlerdir (Tanin, 27 Haziran 1910; Tanin, 1 Temmuz 1910).

Rum mebuslar faaliyetlerine meclis dışında da devam ettirmişler ve konuyla ilgili Padişaha da bir müracaatları olmuştur. Mebusların bu müracaatlarında, Meclis-i Mebusan'da yapmış oldukları bütün söylemlerin özetini bulmak mümkündür. Rum mebuslardan Serfice mebusu Vamvakas ve İstanbul mebusu Kozmidi, kanunun öncelikle Şer'i Şerife aykırı olduğunu daha sonra da Sultan Fatih tarafından verilmiş olan fermanlara aykırı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Mebuslar bu kanunun kabul edilmesi ile hem Hz. Muhammed'in sünnetinin unutulmakta olduğunu hem de fermanların öneminin ortadan kaktığını iddia etmişlerdir. Mebuslar en nihayetinde her açıdan haksız ve meşrutiyete aykırı olarak buldukları bu layihayı padişahın tasdik etmemesini temenni etmişlerdir (Tanin, 1 Temmuz 1910; Sabah, 1 Temmuz 1910).

Rum mebuslar protestolarına hiç hız kesmeden devam etmiştir. Yine Rum mebuslardan, Serfice mebusu Boşo ile Vamvakas, Selanik mebusu Honeus, Niğde mebusu Kurdoğlu, İzmir mebusu Aristidi de Babıaliyi ziyaret ederek; "Kiliseler Kanunu'nun suret-i tatbikinde hükümetin nokta-i nazarının neden ibaret olduğunu sual etmişlerdir." Bu suale karşılık olarak da Sadrazam, kanun uygulanmaya başlayınca kendilerine bilgi verileceğini bildirmiştir (Sabah, 7 Temmuz 1910).

Yine Rumca gazetelerin verdikleri haberlere göre Rum mebuslarda Vamvakas, Danka, Kostandinidis, Narli, Honeus, *Rum Mebûsları Fırkası* adına Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendiyi de ziyaret ederek, hükümet ile patrikhane arasındaki gerginliğe dair uzun bir muhtıra vermişler ve İslamlarla-Rumlar arasındaki bu itilafın son bulmasını istemişlerdir. Mebuslar bu isteklerinin Vükela Heyeti tarafından da incelenmesi gerektiğini vurgulamışlardır (Tanin, 27 Ağustos 1910; İkdam, 21 Ağustos 1910). Şeyhülislâm ise heyete; memlekette hiçbir millet arasında fark olmadığını, herkesin Osmanlı olduğunu, muhtırayı Meclis-i Vükela'ya takdim edeceğini ve elinden geleni yapacağını söylemiştir (Tanin, 27 Ağustos 1910).

Rum Patrikhanesi'nin sözcüsü olduğunu ileri süren Neologos Gazetesi de kanun layihasının, Meclis-i Mebusan'a arz edildiği gün Reval'e dikkatleri çekmiş ve Avrupa'nın bu durumdan hiç memnun olmayacağı ihtarında bulunmuştur. Türkçe basından İttihad ve Terakki Gazetesi de Neologos'un bu cümlelerini yorumlayarak, Reval Programının 10 Temmuz (1908) ile bertaraf edildiğini yazmıştır (İttihad ve Terakki, 26 Aralık 1908).

Meclis-i Mebusan'da görüşmeler sürerken Rum Meclisi de Heybeli Ada'da buluşup; bu kanunun anayasa aykırı olduğuna karar vermiştir. Rum Meclisi ayrıca hükümete aldıkları kararı sunmuştur (İttihad, 18 Temmuz 1909). Meclis-i Mebusan görüşmelerinde Rum mebuslar, tasarının kanuna aykırı olduğunu iddia etmişler ve tasarının bu konuya çözüm getiremeyeceğini anlatmaya çalışmışlardır. Bulgar mebuslar ise konuşmalarında genellikle hükümetin statükocu politikasına karşı çıkmışlar ve Rum Patrikhanesi'nin imtiyazlarının kaldırılmasını ve anayasa doğrultusunda din ve eğitim özgürlüğünün tam bir şekilde uygulanmasını istemişlerdir. Bulgar mebuslara göre din özgürlüğü ve adil bir yönetim geçerli olduğunda Makedonya'daki silahlı hareket sona erecektir. Türk mebuslar ise bu konunun Rumeli'nin asayişinin bozulmasının en önemli nedeni olduğunu ve bir an önce çözümlenmesi gerektiğini söylemişlerdir. Daha sonra tasarının maddeleri tek tek görüşülmeye başlamıştır. Ancak meclisin tatile girmesi nedeniyle

tasarının yalnızca ilk üç maddesi görüşülebilmiştir. Bu sorunun halledilmeden meclisin dağılması, imparatorluğun değişik şehirlerinden gelen telgraflarla protesto edilmiştir (MMZC, D.1, C.6, İ.1: 549).

Meclis-i Mebusan'da kilise ve mektepler konusu müzakere edilirken, özellikle Rum mebusların tutumu konuyu olabildiğince basite indirgemek, bu sayede bu konuya devletin müdahalesini azaltmak ve Ortodoks unsurlarla sadece Patrikhaneyi karşı karşıya getirmek üzerine şekillenmiştir. Bu konuda Rum mebuslar oldukça ciddi çaba harcamışlardır. Fakat konu sadece hukuki bir konu olmaktan çıkmış, Rumeli'deki herkesi ilgilendiren sosyal bir konu haline gelmiştir (Şura-yı Ümmet, 10 Mart 1909).

Kiliseler meselesi hakkındaki nizamnameyi incelemek için oluşturulan encümenin çalışmasının aksaması da mecliste sıklıkla tartışma konusu olmuş ve bu durum gündeme getirilmiştir (MMZC, D. 1, C. 6, İ. 136: 498). Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra söz konusu kanun tasarısı tekrar görüşülmeye başlanmıştır (MMZC, D. 1, C. 6, İ. 138: 548). Mecliste, Rum mebuslar konuşmalarını oldukça uzun tutmuşlar, konuyu 1878 Ayestafenos Antlaşması'ndan sonraki süreçten itibaren tarihsel şekillenişiyle ele almışlardır. Kanun tasarısının geneli önceden konuşulmasına rağmen hiç konuşulmamış gibi tekrar tekrar ele alınmış görüşmeler uzadıkça uzamıştır. Rum mebuslar ısrarla bu konuyu meclisin çözemeyeceği, kanunun toplum üzerinde hiçbir yararı olmayacağını söylemişlerdir. En nihayetinde mecliste kanun tasarısının yasalaşmasını önleyemeyen Rum mebuslar daha sonra meclisi terk etmişlerdir (MMZC, D.1., C.6, İ. 2: 556-557). Sonuçta kanun, 3 Temmuz 1910'da hem Meclis-i Mebusan'da hem de Ayan Meclisinde kabul edilmiş ve Padişah'ın da onaylamasıyla 7 Temmuz 1910'da yürürlüğe girmiştir (Düstur, 1333: 341-443; Takvim-i Vekayi, 7 Temmuz 1910; Tanin, 7 Temmuz 1910; Sabah, 7 Temmuz 1910).

Kanuna karşı mecliste oluşan Rum mebus muhalefeti ile beraber Patrikhane de süreçte muhalif tutumunu devam ettirmiştir. Rum Patrikhanesi'nin istibdat dönemi alışkanlıklarını devam ettirdiğini dile getiren İttihatçılara göre Kiliseler Kanunu her ne olursa olsun uygulanacaktır. Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talat Bey de kiliseler meselesinde meclisin aldığı karara göre ve adalet dairesinde hareket edileceğini özellikle beyan etmiştir. (Tanin, 4 Temmuz 1910). Bu amaçla ilgili kanunun *3. Maddesi* mucibince Osmanlı hükümeti, kilise ve mektepleri elinden alınan ahaliye kilise ve mektep yapmak için bütçeden 4 milyon kuruşluk bir ödenek ayırmıştır (Bozkurt 1993: 113). Ayrıca hükümet, mevcut kilise ve mektepleri açmaya ve nezaretten gelen emirler gereğince, bunları ait olduğu cemaate teslime başlamış, memurlara da tarafsız olmaları için de emir vermiştir. Ahali ise bu süreçte sakinliğini korumuştur (İkdam, 24 Ağustos 1910).

4. Kilise ve Mektepler Kanunu'na Tepki Olarak Rum Patrikhanesi'nin Milli Meclis Oluşturma Çabaları

Kanunun kabulünden hemen sonra Rum Patrikhanesi Kapu Kethüdası, Kiliseler Kanunu hakkında Sadrazam ile mülakat yapmak için Sadarete gitmiş, Sadrazam meşgul olduğu için Müsteşar Adil Bey ile görüşmüştür. Bu görüşmede Adil Bey: "Hükümet Kiliseler Kanunu'nun kabul ve tasdik edilmesiyle, Patrikhane aleyhine hiçbir fikir ve maksad perverde etmiyor. Bu kanunun esna-i tatbikinde Patrikhaneye kemal-i rahim ve şefkatle muamele edilecektir" demiştir (Tanin, 1 Temmuz 1910). Patrikhane ise bu kanuna karşı muhalefetini genellikle Kanun-ı Esasi'nin, 11. Maddesine aykırı olduğu tezi üzerinden yapmıştır.[4] Nitekim Patrik, Rum

[4] Kanun-ı Esasi'nin, 11. Maddesi: "Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslam'dır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve adab-ı umumiyeyi ihlal etmemek şartıyla memalik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle

Patrikhanesi adına bir istirhamname yayınlamıştır. Bu istirhamnamede, kanunun Osmanlı Sultanlarının Patrikhaneye tanımış olduğu hukuka ve Kanun-ı Esasiye'ye aykırı olduğunu, bütün Rum milleti adına Padişaha arz etmiştir. Patrik bu istrihamnamesinin sonunda bir de muhtıra hazırlığı içinde olduğunu belirtmiştir (Tanin, 30 Haziran 1910; Tanin, 1 Temmuz 1910; Tanin, 7 Temmuz 1910). Yine aynı süreçte Prodos'un haberine göre Rum Patrik Yuvakim, bu konuda takip edilmesi gereken yolun müzakere olduğuna dair demeçlerine devam etmiştir (Sabah, 3 Temmuz 1910).

Rum Siyasi Kulübü de Kiliseler Kanunu'nun kabulünden sonra izlenecek politikayı belirlemek amacıyla toplanmıştır. Bu toplantıda bu kanunu protesto etmek amacıyla mitingler düzenlenmesine karar verilmiştir (Tanin, 7 Temmuz 1910: Tanin, 8 Temmuz 1910). Bunun üzerine Osmanlı devletinin çeşitli yerlerinde Rumlar tarafından gösteriler düzenlenmiştir. Örneğin Rumeli'deki Rum ahali de ayaklanmış ve Rum ahali Siroz'da bir miting düzenlemeye karar vermiştir. Miting sonrası Rum ahali, Ayan ve Mebusan Meclisi ile Patrikhaneye konuyla ilgili itirazlarını içeren telgraflar çekmişlerdir. Miting heyeti telgrafta; Kiliseler Meselesinin mezhep konusu olduğu ve meclis tarafından görüşülemeyeceği, bu konunun mezhep işleriyle ilgili mercilerle çözüme kavuşturulması gerektiği, uygulamanın kanuna da aykırı olduğu belirtilmiştir (MAZC, D.1, İS., 2, C. 1, İ. 13: 110, 260).

Yine İstanbul'da da aynı amaçlı gösteriler yapılmıştır. İstanbul'daki gösteriler üzerine Sadrazam, Hariciye, Dâhiliye Nazırları, İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi Doktor Nazım Bey, Sadaret ve Dâhiliye Müsteşarı toplanarak, Kiliseler Kanunundan dolayı vilayetlerde Rumlar tarafından oluşturulan mitingleri görüşmüşlerdir. Bundan sonra da Sadaret ve Dâhiliye Müsteşarı ile Rum Patrikhanesi Kapı-Kethüdası arasında görüşmeler başlamıştır. Doktor Nazım Bey de yaptığı açıklamada bu nümayişlere ahalinin kendi arzusuyla katılmadığını, halkın bazı önde gelen mevki sahipleri tarafından teşvik edildiğini ve Rumca gazetelerin de muhalif bir tutum takındıklarını söylemiştir. Nazım Bey ayrıca hükümetin Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen bir kanunu uygulamak zorunda olduğunu, bu gösterilerin asayişi ihlal eder hale gelmesi üzerine de hükümetin kanun dairesinde şiddetle hareket etmeye karar verdiğini belirtmiştir (Sabah, 15 Temmuz 1910). Bu gösteriler içinde özellikle İzmir gösterisi önemlidir. Çünkü İzmir'de Rum mebuslardan Karolidi de bir konuşma yapmıştır. Fakat Karolidi Rum topluluğunun protestosu nedeniyle konuşmasını yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Çünkü Rumlar, kanuna karşı Rum mebusların mecliste gerekli olan muhalefeti yapamadığını düşünmektedirler. Mitingdeki konuşmaların ardından Sadrazama yazılan bir telgrafname ile Kiliseler Kanunu'nun uygulanmaması istenmiştir (İttihat, 11 Temmuz 1910). Ayrıca Rum mebuslardan Karolidi ve Aristidi, Rumca basın tarafından hakarete varan ifadelerle eleştiriye uğramıştır (Tanin, 19 Temmuz 1910). Kanuna karşı Rum milletinin tepkileri Rumeli'de daha da yoğunlaşmıştır. Bu protestolarda da hep aynı istekler dile getirilmiştir (Tanin, 14 Temmuz 1910).

Rum halkının protestoları üzerine Prodos'dan alınan bilgilere göre Sen Sinod Meclisi (Ruhani Meclis) üyeleri, Patrikhane'nin hukukuna ve mevcudiyetine aykırı olan Kiliseler Kanunu'nun uygulanmasına razı olmadıklarını ve Patriğin riyaseti tahtında özel bir heyetin huzuru şahaneye çıkarak, Rum milletinin hukukuna ve imtiyâzâtına karşı meydana gelen tecavüzden dolayı protestoda bulunulmasına hep birlikte karar vermişlerdir. Patrikhane Kapı Kâhyası aracılığıyla Patriğin, Padişahın huzuruna çıkmak isteğini Sadrazama iletmişlerdir (Tanin, 7 Temmuz 1910; Tanin, 10 Temmuz 1910). Patrikhane, daha sonra da Kiliseler Kanunu ve

---

edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı devletin taht-ı himayesindedir". Suna Kili, **Türk Anayasaları**, Ankara, 1982, s. 10.

uygulamalarını görüşmek üzere Sadrazam Paşa ile görüşmesi için bir heyet oluşturmuştur (Tanin, 7 Temmuz 1910). Rum Patriği başkanlığında bir heyet ve İstanbul mebusu Kozmidi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile görüşmüştür (Tanin, 6 Temmuz 1910; Sabah, 7 Temmuz 1910).

Rum Patriği, aralarında İstanbul mebusu Kozmidi'nin de olduğu bir heyetle Sultan Reşat'ı da ziyaret etmiştir. Ziyarette Patrik, Sultan'a kanunun fermanlara aykırı olduğunu, kanunun uygulanmasının ertelenmesini veya mevcut kiliselerin Rumlara bırakılarak, yeni yapılacak olan kiliselerin Bulgarlara verilmesini istemiştir. Sultan ise kanunun milletler arasındaki sorunları çözmek için yapıldığını, bu nedenle övgüye layık olduğunu, ayrıca kanunla ilgili olarak, Meclis-i Mebusan'dan başka bir meclisin toplanmasına da asla izin vermeyeceğini belirtmiştir. Patrik, Patrikhane'nin istekleri dikkate alınmazsa istifa edeceğini söylemesine karşılık; Sultan Reşat, böyle bir şeyi gerektirecek bir durum olmadığını söylemiştir. Patrik daha sonra istifa söyleminden vazgeçmiş ve merasimle padişahın huzurundan ayrılmıştır (Tanin, 13 Temmuz 1910; Tanin, 14 Temmuz 1910; İkdam, 13 Temmuz 1910; Sabah, 15 Temmuz 1910). Kanunun onaylanmasından sonra Rum Patriği, kanunu resmi makamlara protesto etmeye devam etmiştir. Patrik daha sonra da Adliye Nezareti'ne ve Dâhiliye Nezaretine başvurmuş ve aynı düşüncelerini tekrar etmiştir (Sabah, 23 Ağustos 1910).

Burada Patrikhane meclisi Kiliseler Kanunu'nun kabulü üzerine olağanüstü toplanmış, (Tanin, 15 Temmuz 1910) ve Patrik, kaza ve vilayet merkezlerinden kanunu protesto için Rumlar tarafından yazılmış 110 kadar telgrafı meclis azalarıyla paylaşmıştır (Tahidramos, 27 Ağustos 1910). Bunu takiben meclis, bundan sonra takip edilmesi gereken yolu tayin etmek için Patrikhane azalarından bir heyet oluşturmuştur. Heyet, Patrikhanenin tavır ve hareketinin dayanması gereken hareket tarzını tespit etmiştir. Heyet üyeleri ayrıca meclis-i millinin toplanması konusunu uzun uzadıya tartışmışlardır. Meclisteki genel eğilim, meclis-i millinin toplanması ve kanunun Avrupa Devletleri nezdinde şikâyet edilmesi şeklindedir.[5]

Türkçe basın olayların yakın takipçisi olmuştur. Türkçe basın, Patrikhane meclislerinin arka arkaya toplanıp kararlar aldıkları haberlerini verdikten sonra yetkililerin çok geç olmadan gerekli tedbirleri almasını ve Patrikhane'nin sınırlarını aştığı konusunda uyarıcı yazılar yazmışlardır.[6] Bu süreçte Rum mebuslarda boş durmamış yine Rum mebuslardan Honeus, Dinga

---

[5] Alınan kararlar şunlardır: "Evvela; Patrikhanenin hukukunu müdafaa ve muhafaza için muâhedat-ı beyne'd-düvel ile hukuk-u düvelin Patrikhaneye müsaade ettiği tedâbîre tevessül etmek. Saniyen: Yalnız hükümete ihbâr-ı keyfiyet edilmekle derhal bir meclis-i umûmî'i millînin in'ikad ve ictimaı. Salisen: Metropolitlere ve bunlar vasıtasıyla hey'ât-ı ihtiyariyeye kiliseler meselesinin cereyan-ı tarihisini ve bu ana kadar Patrikhanece yapılan teşebbüsâtı hâvî bir beyannamenin irsali. Râbian: Hükümetin, meclis-i umumi ve millinin in'ikadına müsaade etmediği takdirde Patrik ve mecâlis-i cismâniye ve rûhâniyenin istifa etmesi ve kiliselerin sed edilmesi." Bk "Kiliseler Kanunu Etrafında", **Tanin**, No: 672, 2 Temmuz 1326, 15 Temmuz 1910, s. 2; "Kiliseler Kanunu", **Sabah**, No: 7478, 2 Temmuz 1326, 15 Temmuz 1910, s. 2; "Kiliseler Kanunu Etrafında", **Tanin**, No: 673, 3 Temmuz 1326, 16 Temmuz 1910, s. 2.

[6] Prodos'dan alınan bilgilere göre, kabul edilen kararlar: "Evvelen; hükümete yalnız ihbâr-ı keyfiyet edilmekle beraber derhal bir meclis-i umumînin in'ikad ve teşkili. Saniyen; metropolitlere ve bunlar vasıtasıyla cemaat heyetlerine birer beyannamenin irsali. Bu beyanname ile Patrikhane hukuk ve imtiyâzâtının çiğnenmesinden sonra Rum millet ve Patrikhanesinin münasebette husule gelen hal ve mevki'i izah ve meclis-i umumîninde in'ikad ve ictima'ı ihbar edilecektir. Salisen; Rum millet ve hukunun çiğnenmesinden nâşî düvel-i muazzama-i sitteye protestoyu mütezammin birer muhtıra i'tâsı. (…) Rabian; Heyet-i mahsusa tarafından mazbatada dermeyan ve meclisin heyet-i umumiyesincede kabul ve tasdik edilen son tedbirde, hükümetin meclis-i umumî-i millinin in'ikad ve ictimaına müsaade etmediği takdirde Patrik ile maiyyetindeki iki meclisin müttehiden istifa etmesidir. Diğer bir meclis-i millînin içtimaı. (…) Fakat Patrikler meclisinin in'ikadı bir mesele-i diniye olduğundan buna karar vermek keyfiyeti Sen Sinot Meclisine havale edilmiştir. … Patrikler Meclisi: Bu meclisde dört Patrikten ve Kıbrıs Başpiskoposundan ve Rum Patrikhanesinin nüfuzuna tabi mevaki'in

ve Boşo, Bab-ı Ali'ye giderek Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile görüşmüşlerdir. Dâhiliye Nazırı ise görüşmede yeni kiliselerin inşasından sonra tartışmalı kiliselerin açılacağına dair Sadrazam tarafından Rum Patriğine verilen vaatleri tasdik ve teyit etmiştir (Tanin, 15 Temmuz 1910; Tanin, 17 Temmuz 1910).

Patrik ise bu toplantının hemen ardından, hükümetin Meclis-i Mebusan'dan başka bir meclisin toplanmasına asla izin vermeyeceğini söylemesine rağmen, gizli olarak milli meclislerini toplama çalışmalarına başlamıştır (İkdam, 11 Ağustos 1910). Patrikhanenin kendisine diğer ruhani merkezlerden farklı bir nitelik vermesi ve kendisini adeta Roma Kilisesi ile karşılaştırması, Rum mebus Vamvakas'ın Patrikhane'nin bu konuda hukuku ve yetkilerinin olduğuna dair açıklamalarda bulunması, Türkçe basını tekrar Patrikhane'nin hak ve görevleriyle ilgili yazılar kaleme almaya sevk etmiştir. Bu yazılar genellikle Rum Patrikhanesi'nin Roma Kilisesi ile aynı nitelikte olamayacağı, hukukunun Osmanlı İmparatorluğu dışına çıkamayacağı, Rum Patriğinin bir Osmanlı tebaası olduğu şeklindedir. Ayrıca Tanin, Vamvakas'ı bir Osmanlı mebusu olması nedeniyle birleştirici olması gerekirken, ayırıcı olmakla da itham etmiştir (Tanin, 20 Ağustos 1910).

Patrikhanenin Kiliseler Kanununu görüşmek üzere büyük bir meclis toplamak istemesi, hükümet ile Patrikhaneyi tekrar karşı karşıya getirmiştir. Türkçe basın da bu durumu sütunlarına, *Rum Patrikhanesi Meselesi* adıyla taşımıştır. Türkçe basın, Patrikhanenin Adliye Nezareti ile sorunları çözmek varken, bu yollara başvurmasını da ayrı bir eleştiri noktası olarak görmüştür. Türkçe basın, hükümetin Rum Patrikhanesini yatıştırmak için kanunun; Rum cemaatinin mevcut hukuk ve menfaatlerine zarar gelmeyecek bir surette tarafsız bir şekilde tatbik olunacağını beyan etmesine rağmen, Patrikhanenin bu girişimlerini haksız bulmuş ve eleştirmiştir (Sabah, 10 Ağustos 1910).

Meclis-i millinin toplanıp toplanmaması veya hükümetin yasaklamaya hakkı olup olmadığı, Rumca basında da tartışma konusu olmuştur. Prodos Gazetesi, hükümetin meclis-i millinin toplanmasını engellemeye hiçbir hakkı olmayacağını ispata çalışmıştır (Tanin, 8 Eylül 1910). Tahidramos, Rum Patrikhanesi'nin meclis-i milliyi toplamak istemesine hükümetin karşı çıkmasını doğru bulmadığını, çünkü bu tür meclislerin önceden de oluşturulduğunu yazmıştır. Tahidramos hükümetin uygulamalarına destek veren Türkçe basını da eleştirerek, bu durumun Meşrutiyet ülkesinin şöhreti üzerinde kötü bir etki oluşturacağını ileri sürmüştür. Tahidramos, hükümetin bu konuyu Rumlarla ortak bir müzakere ile çözümlemesi gerektiği konusunda bir de öneride bulunmuştur (Tahidramos, 14 Eylül 1910-27 Eylül 1910).

Türkçe basın ise Patrikhane ve Rum basının bu konuda ileri sürdüğü tezleri çürütmeye çalışmıştır. Örneğin Sabah Gazetesi ve Tanin, Patrikhane'nin milli meclisini toplama hakkına sahip olmadığını tarihi delillerle ispata çalışmıştır (Tahidramos, 23 Ağustos 1910; Tahidramos, 24 Ağustos 1910). Özellikle Tanin'den Hüseyin Cahit kaleme aldığı yazısında Patrikhane'nin bu

---

metropolitlerinden yani cem'an doksan a'zâdan mürekkeb olacak ve İstanbul Rum Patriğinin riyaseti altında ictima edecektir. (…) Meclis-i umumiyi kimler teşkil edecek: Meclis-i umumî'i millîde Patrikhane mecâlis-i cismâniye ve rûhâniye a'zâsıyla beraber Rum Patrikhanesinin idare-i rûhâniyesine tâbi'i münkad seksen altı kazanın göndereceği birer vekilden mürekkeb olacaktır. Metropolitlerin dahi, sıfat-ı rûhâniyeleri ile değil bulundukları kazanın vekili sıfatıyla bu meclisde ahz-ı mevki etmeleri düşünülmekdedir. Esnaf cemiyetlerinin ve şehrimiz muhafil-i ilmiyesinin vekil ve murahhaslar göndermeside daire-i ihtimal dahilindedir. Bu suretle meclis-i umumî-i millî 120-130 a'zâdan ibaret olacaktır. Meclis-i umumî-i millînin suret-i in'ikâd ve ictima'ını tayin için teşkil edilen heyet bu meclisin bir an evvel in'ikad ve ictima etmesine sarf-ı mesai edecektir. Heyet-i a'zânın suret-i intihabını tayin edecek olan mevâdd-ı esasisini kaleme alacaktır". Prodos'dan; "Kiliseler Kanunu Etrafında", **Tanin**, No: 674, 4 Temmuz 1326, 17 Temmuz 1910, s. 1.

tavrının altında meseleye Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasında bir kavga rengi vererek, Avrupa'ya Rum unsurunun baskı ve eziyet altında olduğunu, bu nedenle açıkça Avrupalı kuvvetleri müdahaleye davet ettiğini, olayları bu şeklinde duyurmasının, Avrupa kamuoyunda ses getireceğini ve meşruti hükümeti zor duruma düşeceğini ileri sürmüştür. Hüseyin Cahit ayrıca hükümetle-Fener arasında yaşanan bu krizin, Paris'te bulunan Maliye Bakanı Cavit Bey'in devlete alınacak borçla ilgili temaslarını da olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Tahidramos, 17 Ağustos 1910; Tanin, 21 Ağustos 1910). Tercüman-ı Hakikat Gazetesi de Patrikhaneye karşı bir tavır almış ve Fener ile hükümet arasında yaşanan bu olayların milletler arasında *dikenli uçurumlar* açtığından söz etmiştir. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi Patrikhane'nin, "kilise devleti kurmak istediğini" bu amaçla da imtiyazlarını çoğaltmaya çalıştığını belirtmiş ve hükümetin bir an önce önlem almasını istemiştir (Aktaran Tahidramos, 4 Eylül 1910).

Türkçe ve Rumca basında Patrikhanenin milli meclisi toplama hakkı tartışılırken, yasal engellere rağmen Patrikhane'nin isteği ile taşrada seçimlere başlanmıştır. Bunun üzerine Adliye Nezaretinden tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafta, Nazır'a taşralarda seçimlerin devam ettiğine ve bunun engellenmesine, seçilenlerle ilgili bilgi verilmesine dair bir telgraf daha çekilmiştir. Dâhiliye Nezâreti tarafından vilayetlere (Hicaz, Bağdat, Yemen, Asir, Medine, Basra, Musul, Sivas, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Van, Cebel-i Lübnan, Sisam, Zor ve Urfa'dan mâ'adâ sâir vilâyât- ve evliye-i gayr-i mülhakaya) mahrem kaydıyla bir telgraf daha çekilerek, seçimlerin engellenmesi ve seçilenlerle ilgili bilgi istenmiştir. Bu engellemelere rağmen seçimler, özellikle Rum nüfusun yoğun olduğu yerlerde devam etmiştir. Örneğin, Dâhiliye Nezâret-i celîlesine Aydın Vilayetinden Vali Mahmud Bey tarafından verilen bilgiye göre hükümetin onay vermemesine rağmen; Saruhan Livâsından Patrikhâne meclis-i millisi azalığına Doktor Lazaros seçilmiştir (BOA, DH.SYS: 51/5).

Patrik, bu süreçte gazetelere meclis-i millinin toplanmasının haklılığını içeren demeçler vermeye başlamıştır (Tanin, 6 Eylül 1910). Hükümet ise Patrikhane'nin tekrar toplamayı kararlaştırdığı milli meclisi kanuna aykırı bulmuş ve toplanmasına izin vermeyeceğini doğrudan doğruya Patrikhaneye iletmiştir. Jön Türk Gazetesi'nin verdiği bilgilere göre hükümet, tüm milli meclis temsilcilerini yakalamaya ve hükümetin izni olmadan Patrikhane'ye girişlerine engel olma kararı almıştır. Ayrıca Patrikhane'nin bu ihtarı kabul etmediği takdirde seçilenlerin takibata uğrayacakları ve Ceza Kanununa göre cezalandırılacakları da belirtilmiştir (Sabah, 15 Eylül 1910). Nitekim Adliye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen bir telgrafta, Patrikhane'nin çağrısına uyan yerler olduğu gibi uymayan yerlerinde olduğuna işaret edilerek, hükümetin yasaklamasına rağmen bu uygulamalara devam edenlerin uğrayacakları cezalar Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır (BOA, DH.SYS: 51/5).

Bu tartışmalar, demeçler, takrirleşmeler sürerken, Rum Patrikhanesi'nin toplamak istediği meclis-i millinin İstanbul seçimleri de tamamlanmış ve Patrikhane meclisi toplanarak, meclis-i millinin programını hazırlamıştır. Toplantıda Patrik, bu tür meclislerin daha önceden de toplandığını örnekleyerek, meclis-i millinin toplanış amacının eğitim ve imtiyazlar konusunda tedbirler almak olduğunu tekrarlamıştır (Tanin, 9 Eylül 1910). Ayrıca Patrik toplantıda, Rum cemaatin imtiyazlarına ve haklarına saygı gösterilmesi isteğini yinelemiştir (Tahidramos, 1 Eylül 1910). Patrikhane kurulu ise "toplanma hakkı, dernekler hakkındaki geleneğin merkezi olan ilkeye dayanan, anayasal devletin temel bir ilkesidir. Bir teşekkülün üyeleri sırf bu nedenle lokallerinde toplanabilirler ve müşterek olarak düşünerek önünde bulunan meseleler hakkında kararlar alırlar. Patrikhane ise artık basit bir teşekkül (cemiyet) olarak değil de bir kilise ve millet makamı olarak, üyelerini davet etme hakkına sahiptir" diyerek milli meclisin toplanmasında ısrar edilmesini kararlaştırmıştır (Tahidramos, 1 Eylül 1910-14 Eylül 1910). Kurulun aldığı bu kararlar

Kapu Kethüdası aracılığıyla Adliye Nezaretine iletilmiştir. Takrirde, Fener'de yapılan toplantının Atina'da yapılan toplantıya rastlamasının bir tesadüf olduğu, Patrikhane'nin tavrının ayaklandırıcı olarak nitelendirilmemesini, sıkı yönetimin de tatbikini göz önünde bulundurarak, şiddetli önlemler dolayısıyla yalnızca milli meclisin çalışmasının ertelenmesi ve bununla birlikte alınan önlemlerin kaldırılması hakkında istekler yer almıştır (Tahidramos, 3 Eylül 1910-16 Eylül 1910).

Rum meclis-i millisinin toplanma hakkı olup olmadığı tartışıla dursun, Patrikhane toplanması kararlaştırılan meclis-i umumiyi millinin toplanacağını, Patrikhane Kapı Kâhyası ile Adliye Nazırına takdim etmiştir. Takrirde, hükümetin uygulamalarının meşrutiyete yakışmadığı özellikle vurgulanmıştır. Bu takrire karşılık olarak; Adliye Nâzırı Necmeddin Bey, Patrikhane'nin bu tutuma devam ettiği sürece hükümetinde kanunun gerektirdiğini yapacağını söylemiş ve Patrikhaneyi kanuna uygun davranmaya davet etmiştir (Tanin, 14 Eylül 1910). Adliye Nâzırı Necmeddin Bey ayrıca takriri, Patrikhane Kapı Kethüdasına iade etmiş ve hükümetin bu tarz ve mealde yazılan takrirleri kabul edemeyeceğini belirtmiştir (Tanin, 9 Ağustos 1910; İkdam, 14 Ağustos 1910). Kiliseler meselesinden dolayı Patrikhane tarafından toplanmasına karar verilen meclis-i milli hakkında Dâhiliye Nezareti'nin yayınladığı beyanname de de kesin olarak gerekenlerin yapılacağını belirtmesi üzerine Patrik, hükümetin almış olduğu bu tedbirden dolayı oldukça müteessir olduğunu, Patrikhane'nin izleyeceği yolun, meclis-i cismaniye ve ruhaniye tarafından tespit edileceğini söylemiş ve geri adım atmamıştır (Tanin, 2 Eylül 1910).

Tüm tartışmalara rağmen Rum milli meclisinin toplanmaya başlaması üzerine (Eylül 1910) hükümet, konuyla ilgili gereken işlemleri başlatmıştır. Hükümet, meclisin toplanmasından bir gün önceden Patrikhane'nin etrafına jandarma ve polis gücü ile muhafaza altına almıştır. Buna rağmen 40 kadar aza da Patrikhaneye girmeye çalışmıştır. Meclis-i milli için gelen 40 kadar aza da tutuklanıp, meclise iştirak etmeyeceklerine dair yemin ettirilip tahliye edilmişlerdir. Tahliye edilmeyen tutuklular ise Divan-ı Harbi Örfi merkez tevkifhanesine sevk olunmuştur (Tahidramos, 1 Eylül 1910-14 Eylül 1910).

Tevkifler sırasında yaşanan gürültüden istifade içeri girebilenlerle birlikte, Patrik milli meclisi açmış ve bir de konuşma yapmıştır. Patriğin milli mecliste yaptığı konuşmasında kilise ve Rum milleti aleyhine yaşanan bazı olayları engelleyemedikleri için böyle bir toplantı düzenlemek istediklerini, ama bunun engellenmeye çalışıldığını, meşrutiyeti *şiddetle alkışlayan* Rumlara karşı bu uygulamaların, adaletsiz olduğunu söylemiştir. Patrik ayrıca, kanunun her şeyin üstünde olduğunu ve kimsenin ona dokunamayacağını kendi imtiyazlarına aykırı kanunlar yapıldığını bu nedenle de millet meclislerini topladıklarını sözlerine eklemiştir. Bu konuşmadan sonra toplantıya gelen metropolitler önce teşekkürlerini sunup, sonra da bu işin kanuni yollarla çözümüne dair görüşlerini sunmuşlardır (Tahidramos, 23 Ağustos 1910-5 Eylül 1910; Sabah, 15 Eylül 1910). Patriğin konuşmasını dinleyip dışarı çıkanlarda birer birer tevkif edilmişlerdir (Tanin, 15 Eylül 1910).

Bu tevkifler nedeniyle Patrikhane meclis-i millinin toplanmasını ertelemiştir (Tanin, 15 Eylül 1910). İstanbul mebusu Kozmidi, milli meclise giderek Adliye Nazırı ile görüştüğünü, her iki tarafında bu karışıklığın sonlandırılması taraftarı olduğunu ve bir anlaşma zemini hazırlamaya çalışacağını belirtmiştir. Bunun üzerine meclis müzakeresine devam ederek, Adliye Nezareti'nin tezkiresine bir cevap yazmış, Patrikhane'nin meclis-i milliyi toplamaya yetkili olduğunu, kanunen ispatına ve Adliye Nezaretine cevap yazmak için özel bir komisyon kurmaya karar vermiştir (Sabah, 11 Eylül 1910). Ayrıca Patrikhane meclisince bir takrir kaleme alınarak Kapı Kahyâsı Yordiyadis tarafından, Adliye Nazırına verilmiştir (Tanin, 18 Eylül 1910). Bu takrire Adliye Nezâreti tarafından verilen cevap; hükümetin görevini yerine getirdiği ve tekrarı durumunda da

yine aynısının yapılacağı şeklindedir. Tanin, bu takrirleşme ile ilgili "bu mesele de bu şekilde kapanmıştır" diye yorumlamıştır (Tanin, 18 Eylül 1910). Dahiliye Nazırı Talat Bey de verdiği bir beyanatta da kanuna karşı hiçbir hareketin kabul edilmeyeceğini ve meclis-i millinin toplanmasına asla müsaade edilmeyeceğini söylemiştir (Tanin, 17 Eylül 1910).

Bu olay kilise civarındaki kahvelerde toplanan 1000'e yakın Rum tarafından da protesto edilmiştir. Rumca gazeteler olayı, İngiltere'nin de protesto ettiğini bildirmiştir. Olay, Bulgar Erkserhanesi tarafından da kınanmıştır. Rum mebuslar ayrıca hükümete bir muhtıra vermişlerdir (Tahidramos, 13 Ağustos 1910-26 Ağustos 1910; İkdam, 28 Ağustos 1910). Rum Mebusların, bu muhtıranın kabul edilmemesi üzerine istifa edecekleri haberleri de yayılmıştır. Bu konuda Rum mebus Aristidi ile yapılan bir görüşmede öncelikle Aristidi'ye neden bu muhtırada imzası olmadığı sorulmuştur. Aristidi, muhtıranın önemine gerektiği kadar değer verdiğini, yazılanların aksine imza atmamasının nedeninin o gün hasta olmasından kaynaklandığını belirtmiştir (Tahidramos, 24 Ağustos 1910). Yine Türkiye Gazetesi muhabirleri "Bir Yunan Milletvekili'nin Beyanları" adı altında yaptığı görüşmede verdiği bilgiye göre Rum mebus (adı verilmiyor), Fener'deki milli meclisin toplanması ile ilgili hükümetin neden bu kadar tepki gösterdiğini anlayamadığını, bunun anayasal bir hak olduğunu, bu gibi meclislerin Ermeniler ve Bulgarlar tarafından da toplandığını iddia etmiştir (Tahidramos, 23 Ağustos 1910-5 Eylül 1910). Milli meclise katılanlar ise milli meclisin toplanmasının bir hak olduğunu, artık anayasa ilan edildiği ve hükümetin iznine gerek olmadığı yönünde beyanatlarda bulunmuşlardır (İstanbul Gazetesi, 27 Ağustos 1910).

Rum mebus Vamvakas ise bu konuda bir ittifak arayışına girişmiş ve diğer gayrimüslim mebuslarla görüşmeler yapmıştır (Tahidramos, 4 Eylül 1910-7 Eylül 1910). Rum mebuslarından Vamvakas, Patrikhane meclis-i millisinin kapatılması sebebiyle tevkif edilenlerin mahkemeleri icra olunmak üzere şimdilik kefaletle tahliye edilmelerinin talep edildiğini, Rum mebuslarından oluşan bir heyetin Adliye Nazırını ziyaret etmesinin düşünüldüğünü belirtmiştir (Sabah, 16 Eylül 1910). Rum mebuslardan bazıları da (Dingas ve Konstandinidis) tutukluları ziyaret etmek için askeri cezaevine ziyarete gitmişlerdir. Divan-ı Harbi Örfi merkez tevkifhanesine sevk edilenlerin tahliye edilmeleriyle ilgili istekleri de reddedilmiştir (Tahidramos, 9 Eylül 1910-22 Eylül 1910).

Osmanlı telgraf ajansı memurlarından biriyle görüştüğü sırada Rum mebus Vamvakas da yakalanmış ve soruşturma için Fener karakoluna götürülmüştür. Vamvakas mebus olduğunu açıklayarak, yakalanışını protesto etmiş ve tahliye edilmesini istemiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü Başkomiseri, Genel Müdür Galip Bey'le telefonla görüşmüş, ancak Galip Bey Başkomisere, mebusun milli meclis temsilcisi görevinden istifa etmediği takdirde serbest bırakılmamasını istemiştir. Vamvakas, mebus ve Ortodoks olarak Patrikhaneye istediği zaman girebileceği hakkında itirazlarda bulunmuştur. En sonunda Patrikhane'ye gitmeyeceğine dair sözlü taahhüt sonucunda mebus Vamvakas serbest bırakılmıştır (Tahidramos, 1 Eylül 1910-14 Eylül 1910).

Levant Herald'ın verdiği haberlere göre Patrikhane, milli meclis oluşturma çabalarına hükümetin böyle bir karşılık vereceğini hiç tahmin etmemiş ve cesareti kırılmıştır (Tanin, 17 Eylül 1910). Bu sırada dış basında bu olayla ilgilenmiş ve ilginç bazı noktalara vurgu yapmıştır. Örneğin Bükreş'ten yazılan bir haberde, hükümetle Patrikhane arasındaki meselenin artık siyasi bir mahiyet aldığını, Patrikhane'nin hükümete karşı durmasının nedeninin Avrupa müdahalesini istemesinden kaynaklandığını, Patrikhanenin artık yeni düzen içinde Pan-Hellenizm düşüncesinin yaşayamayacağını anladığını yazmıştır. Gazete, Patrikhane'nin bu gibi davranışlarını, *ittihad-ı anasır-ı Osmaniye'nin ihlali* olarak değerlendirmiştir. Gazete son olarak, hükümetin, kiliseler meselesini adaletli bir şekilde çözüme kavuşturduğunu, Patrikhane'nin ise işi başka alanlara

taşımak niyetinde olduğunu, ayrıca Avrupa'nın bu konu nedeniyle herhangi bir müdahalesi olamayacağını da belirtmiştir (Sabah, 15 Eylül 1910).

Olaylar yatışmaya başlayınca Rum Patriği, Adliye Nazırını ziyaret etmiş hükümet tarafından kapatılan meclis-i milli ile ilgili isteklerini belirtmiştir. Adliye Nazırı da Patrikhane'nin bazı hatalar yaptığını, özellikle Patrikhane'nin milli meclisi toplamasının hükümet otoritesine aykırı bir davranış olduğunu, hükümetin ise yaptıklarının kanun dairesinde olduğunu belirtmiştir (İkdam, 2 Eylül 1910; İkdam, 9 Ekim 1910; İkdam, 15 Ekim 1910). Ayrıca meclis-i milliye katıldıkları için tevkif edilenler de bir daha meclis-i milliye iştirak etmeyeceklerini yemin ile teyit ettikleri bir kâğıt imza ettikten sonra tahliye olunmuşlardır. Basın da bu olaya çok ilgi göstermiş günbegün olanları sütunlarına aktarmıştır. İzmir mebusu Aristidi Paşa'nın da bu olaylar üzerine Patrikhane meclis-i millisi azalığından istifa ettiği haberleri dolaşmaya başlamıştır. Gazeteler olayı Polis Müdüründen ve Adliye Nazırından aldığı bilgiler ışığında ve tutuklanıp tekrar bırakılanların anlatımlarıyla ayrıntılarıyla yazmışlardır. Bu süreçte hükümetin tavrı ve polisin davranışı bazı kesimlerce takdirle karşılanırken, bazı kesimler tarafından ise *devr-i sabıka* benzetilmiştir (Tanin, 15 Eylül 1910; Sabah, 15 Eylül 1910).

Kanunun kabulü Rumların muhalefeti ile karşılaşsa da diğer Ortodoks gruplar tarafından memnuniyet verici olarak kabul edilmiştir. Kilise ve Mektepler Kanunu, ilk başlarda Bulgar milleti tarafından kilise ve mekteplerle ilgili kanunun hukuklarını temine yeterli olmadığı iddiasıyla protesto edilmiş (BOA, DH.MKT: 2911/6), ve Rum Patrikliği tarafından kapatılan veya ellerinden alınan kiliselerin ait olduğu belirtilerek, bunların tamiri veya yeniden yapılması istenilmiştir (Tahidramos, 8 Ağustos 1910-21 Ağustos 1910). Osmanlı hükümeti ise kilise ve mektepleri elinden alınan ahaliye kilise ve mektep yapmak veya tamirinde kullanılmak üzere 4 milyon kuruşluk bir ödenek ayırmış, ayrıca kapılan kilise ve mektepleri de açmaya başlamıştır. Uygulamalar neticesinde Sırp ve Bulgarlar tarafından Meclis-i Mebusan'a kanunun çıkarılmasında duyulan memnuniyeti dile getiren telgraflar gönderilmiştir. Hatta Bulgar Eksarhı Babıâli'ye gelerek Sadrazam Paşa'yı ziyaret etmiş ve Kiliseler Kanunu'nun tasdikinden dolayı teşekkür etmiştir (Sabah, 7 Temmuz 1910). Sırplar da Sadarete gönderdikleri telgraflarda; adaletin kazandığını, ibadethanelerin kendi sahiplerine verilmesinden dolayı minnettar olduklarını belirten ifadeler kullanmışlardır (İkdam, 18 Kânunuevvel 1910; İkdam, 31 Kânunuevvel 1910).

5. Sonuç

Kilise ve Mektepler Kanunu'nun yasalaşma sürecine bakıldığında Rum toplumu ile İTC'nin meşrutiyetten beklentilerinin ne kadar farklı olduğu da ortaya çıkmaktadır. İttihatçılar Patrikhane'nin Kilise ve Mektepler Kanununa karşı muhalefetini, Yunan hükümeti etkisine bağlamıştır. İttihatçılar, Patrikhane'nin bu davranışlarının Rum vatandaşları tahrik ettiğini, bu politikanın Rumlara da zarar verdiği konusu üzerinde de sıkça durmuşlardır. İttihatçı basın da Rum Patrikhanesi ve Rum toplumunun çıkarlarının farklı olduğunu dile getirmişlerdir.

Hakkı Paşa Hükümeti'nin ittihad-ı anasır politikasını uygulamaya koyduğu reformlardan biri de Kiliseler Kanunudur. Bu kanun, Osmanlı milletleri içinde en çok Osmanlı Rumları ve Bulgarlarını karşı karşıya getiren bir sorundur. Amaç yıllardan beri süren bu anlaşmazlığa bir çözüm bulmaktı. Osmanlı hükümetinin bu iki millet arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla çıkarttığı kanun, beraberinde Osmanlı Rumlarının muhalefetini de tetiklemiştir.

Patrikhane'nin kanuna imtiyazların ihlali olarak bakması ve yapılan kanunlaştırmalara karşı muhalif bir tutum takınması zaman zaman hükümetle de karşı karşıya kalmasına neden olmuştu. Kanunun çıkması ilk başta muhalif sesleri beraberinde getirse hatta Rum Patrikhanesi

tarafından milli meclisin oluşturulmasına çalışılsa da daha sonra sular durulmuştur. Kanun ayrıca Rum ve Bulgarların hatta Ermenilerin yakınlaşmasına da adeta bir kaynak oluşturmuştur. Bu kanun ile beraber önce Rum ve Bulgar dini temsilcilerinin görüşmeleri ile başlayan ilişkiler daha sonra siyasi yönden de evrilecek olan olaylar silsilesini de beraberinde getirmiştir. Bu süreç beraberinde Balkan İttifakı'nın da doğmasında en önemli etkenlerden birini oluşturacaktı.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

DH.EUM.KADL (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısm-ı Adlî Kalemi)
15/8.
DH.EUM.KLH (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi)
5/6-A
DH.MKT (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı)
2775/17, 2845/56, 2756/55, 2770/62, 2724/60, 2911/6
DH.SYS (Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)
51/5

B. Belgesel Yayınlar

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), Cilt.1, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Cilt.1, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Cilt.2, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Cilt.4, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Cilt.5, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Cilt.6, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
Düstur: Tertib-i Sâni, Cilt. 2, Matbaa-i Osmaniye Dersaadet, 1333.

B. Süreli Yayınlar

Anadolu'da Neologos
İkdam
İttihad
İttihad ve Terakki
İstanbul Gazetesi
Sabah
Şura-yı Ümmet
Tahidramos
Tanin
Takvim-i Vekayi
Tasvir-i Efkâr
Yeni Gazete

C. Kitap-Makale ve Araştırma Eserler

Adanır, Fikret. 1996. Makedonya Sorunu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Adanır, Fikret. 2008. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği". Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923). İstanbul: İletişim Yayınları.
Akşin, Sina. 2001. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. Ankara: İmge Yayınları.
Aram, Andonyan. 1975. Balkan Harbi Tarihi, İstanbul.
Armaoğlu, Fahir. 1997. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914). İstanbul: Timaş Yayınları.
Arslan, Ali. 2003. "Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması". Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, (S. 4), 2-16.
Aybars, Ergün. 1983. "Makedonya ve II. Meşrutiyet". Tarih İncelemeleri Dergisi. (C. 1), 107-111.
Aydın, Mahir. 1999. "Prenslikten Krallığa Bulgaristan". Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar. Ed. M. Bereketli). İstanbul: Rumeli Vakfı Yayınları.
Bayur, Yusuf Hikmet. 1959. "İkinci Meşrutiyet Devri üzerinde Bazı Düşünceler". Belleten, Ankara: TTK, (C. XXIII, S. 90), 276-277.
Bayur, Yusuf Hikmet. 1991. Türk İnkılabı Tarihi. C. 1, K. 1. Ankara: TTK.

Bozkurt, Gülnihal. 1993. "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları". Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (S. 4), 99-119.

Bulgarian Academy of Science. 1998. Macedonia Documents and Material. Sofya.

Clogg, Richard. 1982. "The Greek Millet in the Ottoman Empire". Christians and Jews in the Ottoman Empire. V. I). Ed. Benjamin Braude- Bernard Lewis. London.

Çakmak, Fevzi. 2010. Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik? Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziya-ı ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Hacısalihoğlu, Mehmet. 2008. Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Işıksal, Turgut. 1971. "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı". Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. (S. 43) 13-19.

İnalcık, Halil. 1943. Tanzimat ve Bulgar Meselesi. Ankara.

Karabekir, Kazım. 2009. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909. İstanbul: YKY.

Karacan, Ali Naci. 1934. Ya Hürriyet Ya Ölüm. İstanbul.

Karal, Enver Ziya. 1999. Osmanlı Tarihi: II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918). Ankara: TTK.

Karpat, Kemal. 2004. Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk. Ankara: İmge Yayınları.

Kerimoğlu, Hasan Taner. 2007 "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı- Rum İlişkileri". ÇTTAD, (C. 6, S.14) 3-25.

Kili, Suna. 1982. Türk Anayasaları, Ankara.

Kocabaş, Süleyman. 2000. Son Haçlı Seferi ve Balkan Harbi (1912-1913): Avrupa Türkiye'sinin Kaybı. İstanbul: Vatan Yayınları.

Mahmut Celaleddin Paşa. 1326. Mirat-ı Hakikat. C. 1. İstanbul, 1326.

Nesim Mazliyah, "Rumlar ve Bulgarlar". İttihad, No: 92, (14 Ağustos 1325/27 Ağustos 1909), 3.

Saatçı, Meltem Begüm. 1998. "Makedonya'da İki Örgütün Kuruluşu; Makedonya İç Devrim Örgütü ve Yüksek Makedon Komitesi". Toplumsal Tarih. (C. 10, S. 56), 9-12.

Sait Paşa. 1928. Sait Paşa'nın Hatıratı. C. 2, K. 2. İstanbul.

Şıvgın, Hale. 1996. "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1901-1908 Yıllarında Makedonya (Rumeli Vilayeti) Sorunu)". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.* (C.12, S. 1-2), 250;

Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif. 1992. Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar. İstanbul: Toker Yayınları.

Tokay, Gül. 1995. Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri (1903-1908). İstanbul: Afa Yayınları.

Tokay, Gül. 1999. "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri 1878-1908". Osmanlı. C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tunalı Hilmi. 1326. Makedonya. 1326.

Tunaya, Tarık Zafer. 2007. Türkiye'de Siyasal Partiler. C. 1. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tuncer, Hüner. 2010. Osmanlı'nın Rumeli'yi Kaybı (1878-1914). İstanbul: Kaynak Yayınları 2010, s. 76-79.

Uzdil, Mahmut Beliğ. 1936. Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları., Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Matbaa.

Uzer, Tahsin. 1999. Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi. Ankara: TTK Yayınları.

Yalçın, Hüseyin Cahit. 1936. "Meşrutiyet Hatıraları". Fikir Hareketleri, (Yıl: 3, C. 5, S. 129) 390.

Yusuf, Hamza. 2000. "II. Abdülhamid ve Makedonya Meselesi (1876-1909)". Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümünde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II). İstanbul: Bilge Yayıncılık, 82-114.